

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «СУҰЫҚ ТАМШЫ» ПОВЕСТИНДЕ ГӨНЕРГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Айнура Жиенбаева

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, шет тиллери
факультети, аударма теориясы хәм әмелияты қәнигелиги студенти

aynura.scientist@gmail.com

ФИЛОЛОГИЯ: ЛЕКСИКОЛОГИЯ

АННОТАЦИЯ

АКТУАЛЛЫҒЫ. Қарақалпақ тил билиминде аз үйренілген мәселелердиң бири архаизм, истаризм, диалектизм илимий кәзқарастан анализленеди. Мақалада тилимиздеги гәнерген сәзлердиң кәркем әдебият стилинде де жийи қолланылыұы лингвистикалық кәзқарастан баян етиледи.

Предмети. Объекти – кәркем шығарманың тили, предмети – қарақалпақ тилиндеги гәнерген сәзлер хәм диалектлик сәзлерди анализлеуден ибарат. **Мақсети.** Тилимиздеги гәнерген сәзлерди жыйнау, оларды таллап, анализлеу, кәркем шығармаларда қолланылыұын үйрениу. **Ұзыйпасы** – гәнерген сәзлердиң кәркем шығармалар тилинде әнимли қолланылыұынмысаллар жәрдемінде үйрениу.

Методологиясы. Салыстырмалы, баянлау усылы.

Нәтийжелери. Гәнерген сәзлер хәм диалектлик сәзлерди үйрениу арқалы олардың заманагәй, муқабыл түрин жаратыу хәм қолланыу.

Жуұмақлар. Тилимизде сийрек қолланыушы диалектлик хәм гәнерген сәзлердиң функциясы шекленгенликтен, тилимизде жаңа ишки байыу арқалы сәзликлер дүзиу.

Гилт сөзлер. Гәнерген сәзлер, архаизм, истаризм, семантика, лексикология.

Халықтың тарихый рауажланыў басқышларында жаңа түсиник хәм кубылысларды билдиретуғын жаңа атамалар – неологизмлер пайда болып отырса, керисинше базы бир сәзлер – терминлер гәнереди, олар қолланыў әриси тарайтып, соңында қолланыўдан биротала шығып қалады. Архаизмлер гәнерген сәзлердиң бир топары болып, пассив сәз қатламға киреди. Ўақыттың әтиўи менен тилдиң сәзлик қурылысында да архаизмлердиң синонимлери пайда болады, олар активлесип архаизмлердиң қолланыў әриси шеклейди. Әзиниң сәзлик қурамдағы орнын басқа сәзлерге берген архаизмлерди **лексикалық архаизмлер**, ал кәп мәнили сәзлердиң айырым гәнерген мәнилери **семантикалық архаизмлер** деп аталады.

Тилдиң сәзлик қурамындағы қолланылыў әриси тарайып қолланылыўдан шығып баратырған сәзлер – гәнерген сәзлерди изертлеў хәм оларды классификация жасаўға арналып рус тил билиминде бир қанша мийнетлер жазылды. Түркий тиллерде усы мәселеге бағышланған А. Махмудов, Е. Абдилбаев хәм Е. Қиличевтиң изертлеў жұмысларында гәнерген сәзлер кең түрде анализ жасалған. Қазақ тил билиминде Ә. Болғанбаевтың қазақ тилиниң лексикология тараўына арналған мийнетинде өз алдына тема ретинде берилип, тематикалық топарларға бәлип қарайды.

Сондай-ақ, профессор Е. Бердимуратовтың арнаўлы изертлеўинде, қарақалпақ тилиниң лексикология тараўына арналған мийнетлеринде, сабақлықларда сәз етилген. Автордың «Хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» мийнетинде гәнерген сәзлерди **тарихый сөзлер** хәм **архаизмлер** деп өз алдына бәлек алып қарайды хәм олардың бир-биринен айырмашылық белгилерин кәрсетеди. Қарақалпақ тилиндеги гәнерген сәзлер, оларды хәзирги ўақыттағы жаңа сәзлер (неологизмлер) менен салыстыра үйрениў, тилимизде бурын қандай сәзлердиң қолланылғанын мектеп оқыўшыларына үйртиў, бул сәзлердиң мәнисин хәм кәркем шығармалардың тилинде қолланылыўын түсиндириў үлкен әхмийетке ийе. Гәнерген сәзлер кәркем әдебият стилинде де жийи қолланылатуғын бирлик

есапланады. Жазыўшы, шайырлар кәркем шығармаларда гәнерген сәзлерди пайдаланыўда сүүретленетуғын ўақыяға сәйкес дәўир колоритин бериўди, шығарманың қахарманының жеке тил әзгешелигин кәрсетиўди нәзерде тутады.

Мысалы ушын, жазыўшы Тәлепберген Қайыпбергеновтың «Суўық тамшы» повестине нәзер аўдарғанымызда, ондағы гәнерген сәзлердиң леклика-семантикалық жақтан орынлы қолланылғаны дыққатымызды тартты. Бул шығармада қолланылған тарийхый хәм архаизм сәзлерден елеге дейин пайдаланамыз. Бирақта, олардың мәнилери қалып тек ғана атамалары жаңа сәзлер (неологизмлер) менен алмасты. Усы орында сизге шығармада қолланылған сәзлердиң мәнилерин кең түрде түсиндирип әтсек:

1. Бул **меңиреў**, тасланды, гәне жайдың әтирапы жүдә кеўилли, быған-жыған адамлар.

2. Шетиректе **жуптылардың** жасырын сәйлесиўлери ингәләп жылаған бәпесин қос алақанына жатқарып бесик қылып тербеткен жигитлер, келиншеклер.

3. Жасы сексенниң шамасындағы ақ жаўлықлы, хасалы ана қырық бес-елиў жаслардағы қызыл **гежили кәйўаны** хаял менен турған бир бурымлы, бурымға қосылмаған маңлай шашы буйра қыздың қасына тоқтадық.

4. **Отағасы**, жүриң, мениң жанашыр, меҳрибаным анаў отыр екен, – деди.

5. Азмаз **гидирип** турдым да, Калинин кәшесин ийегим менен кәрсеттим.

6. Әтирапы шәл әсимликлери: сексеўил, **кәсик**, қарабарақ аралас жантақ. **Еден** хәзир жарылса, кирип кетер едим.

7. Усы күни түсимде Зыяда бизиң таза тамның ишинде **гәлегәйлеп** жүрип, мени қараңғыда қамаландырып, түни менен кроваттан талай-талай жықты.

8. Бул **найсапты** жек кәре басладым.

9. Азанда буткама келсем, жұмысымның баяғы бир қыйлылығы: шәккиш, биз, **созан**, сабақ, **атаўыз**, щётка.

10. Ох, қандай катастрофа – деп, әкшеси менен **қобдыйымды** тепти.

Жоқарыда келтирилген гәнерген сөзлердің мәнилери:

Мениреў	Келбетлик. Есаўан, ақылсыз, аўалақ, хеш нәрсени ойламайтуғын.
Жупты	Атлық. Қостар, ерли-зайыплы.
Гежи	Атлық. Жүн жипек орамалдың бир түри.
Кәйўана	Атлық. Орта жастағы ақыллы, парасатлы, хәр нәрсеге кеңес берерлик ҳаял.
Отағасы	Атлық. Жасы үлкен, ақсақал.
Гидириў	Фейил. Аз ғана күтип турыў, сәл иркилиў, күтиў.
Кәсик	Атлық. Қумда әсетуғын жабайы пиязға уқсас әсимлик.
Еден	Атлық. Әжирениң, бәлмениң қара үйдиң адам отырыўға, жатыўға қолайластырылған ишки майданшасы.
Гәлегейлеў	Фейил. Бир нәрсениң ямаса биреўдиң қасынан айланшықлап шықпаў.
Найсап	Атлық. Инсапсыз, бузық, оңбаған, заңғар.
Созан	Атлық. Ушы топыр ийлемлеў үлкен ийнениң түри.
Атаўыз	Атлық. Тистеўиш.

Тил – хәрдайым раўажланып отырыўшы қубылыс. Ол хәр қыйлы дәўирлерде раўажланып, жетисип барады. Тилдеги айырым сөзлер кең қолланылады, айырым сөзлер улыўма қолланыўдан шығып қалады. Тилимизде жийи қолланыўдан шығып қалған сөзлер гәнерген сөзлер есапланады. Гәнерген сөзлерди сол тилдеги тарийхий хәм кәркем шығармаларда ушыратамыз. Гәнерген сөзлердиң жазыўшылыр тәрәпинен әз шығармаларында орынлы қолланыўы тилдиң лексикалық байлығын, сөзлик қорының бай екенлигинен дерек береді. Жазыўшы Тәлепберген Қайыпбергенов та бүгинги күнде қолланыўдан шығып қалған гәнерген сөзлерден пайдаланыў арқалы повесттиң кәркемлик жақтан жетисиўине, қарақалпақ тилиниң бай сөзлик қурамға ийе

екенлигин билдириўде өз үлесин қосқан. Бул гөнерген сөзлерди үйрениў, олардың мәнисин түсиндирип бериў арқалы тилимиздиң жетилисиўине өз үлесимизди қосқан боламыз. Бул жұмыс келешекте қарақалпақ тилиниң жаңа түсиндирме сөзлигин дүзиўде, жазыўшының шығармалары бойынша түсиндирме сөзликлер ислеўде аз ғана болса да өз көмегин тийгизеди.

Пайдаланылған әдебиятлар дизими

1. Айтөреев Қ., Гөнерген сөзлер ҳаққында бир-еки аўыз сөз, Әмиўдәрья, 1969, 86-88-бетлер.
2. Бердимуратов Е., Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы.
3. Бердимуратов Е., Қарақалпақ терминологиясы, Нәкис, 1989.
4. Қайыпбергенов Т., Повестьлер, Нәкис, 2018.
5. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги, Нәкис, 1983.